

SOSYAL EŞİTSİZLİK İLE DİNÎ YAŞAYIŞ ARASINDAKİ ETKİLEŞİME SOSYOLOJİK BİR YAKLAŞIM

Celaleddin ÇELİK*

A SOCIOLOGICAL APPROACH TO INTERACTION BETWEEN SOCIAL INEQUALITY AND RELIGIOSITY

In this article, the interaction between social inequality and religiosity is studied. First, the sociological content of the social inequality is analysed and the changes that emerged in time are pointed out. In addition, the classic approaches that was founded between inequality, poverty and religiosity are evaluated in a critical view. In consequence, in the analysis of the relation between new inequality positions and religion, the perspectives which consider change were examined and some suggestions are offered.

Giriş

Bu yazının amacı, eşitsizlik olgusu ile dindarlık arasındaki ilişkiyi sosyolojik etkileşime konu olan yönleriyle tartışmaktır. Toplumsal bir varlık olarak insanın ötekilerle ilişkilerinde temel çatışma veya uzlaşma gerekçelerinden olan eşitsizlik sorunu, bu nedenle oldukça yoğun bir şekilde felsefi, ideolojik ve teolojik düzleme taşınmıştır. Eşitsizliği temellendirmeye çalışan ya da ondan hareketle protestocu bir duruşa sahip olan çeşitli ideolojik yönelimler, din ile ilişkisinde de sorunu “meşrulaştırma”dan “tepkiselliğe” kadar çeşitlenen bir boyutta ele almışlardır. Kuşkusuz sosyo-tarihî yansımaları dışında her dinin eşitsizlik, yoksulluk gibi konularda kendi açıklamalarına dayanan normatif bir vechesi bulunmaktadır. Bu veches sosyolojik ve tarihî görüntüleri bir kenara bırakıldığında, dinleri eşitsizlik sorunu karşısında idealize edilen konumlarda tanımlamaya imkân vermektedir. Esasen dinî kutsal metinlerin, her türlü eğilimin kendisine destek bulabileceği bir yorum zenginliği içerdikleri de söylenebilir. Bu yazıda spesifik ve normatif tartışmalardan ziyade, sosyal eşit-

* Yrd. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. celikc@erciyes.edu.tr

sizlik olgusuyla etkileşimi içinde dinî yaşayışın sosyolojik görüntüleri bizim problemimizi teşkil etmektedir.

Bir anlamlandırma ve meşrulaştırma sistemi olarak din, varoluş problemlerinin yanı sıra toplumsal ve doğal belirsizlikler/felâketler karşısında da sunduğu cevaplar ile güçlü bir referans çerçevesi olma özelliği taşımaktadır. Onun bu nitelikleri klâsik evrimci yaklaşımların ve sekülerleşme tezinin öngörülerinde olduğu gibi modernleşme ile birlikte zayıflamamış, aksine yeni işlev ve görüntülerle varlığını sürdürmüştür.¹ Bunda dinin ikame ettiği boyutlar ve işlevlerin diğer anlamlandırma sistemleri tarafından aynı derinlik ve güçte karşılanamaması da etkili olmuştur. Öte yandan dindarlığın toplumda yalnızca sosyo-ekonomik ve kültürel bakımdan yoksul alt kategorilere özgü bir yansıma olarak yorumlanması da, dinsel bağlılığın farklı toplum kesimlerindeki yaygınlaşan yeni biçimlerinden dolayı artık pek kabul görmemektedir. Ancak din ile ekonomik gelişme arasında kurulan ve Weber'e kadar uzanan açıklama biçimlerinin çeşitli versiyonlarıyla birlikte halen tartışıldığı söylenebilir. Bu anlamda Protestan etiği ile Kapitalizm arasında kurulan ilişki, İslam'da ve hatta Yeni Konfüçyanist ahlâkta, özellikle bu modeli uygulamaya imkân veren örneklerle birlikte tartışılmaktadır. Böylece küresel ölçekte az gelişmişlik, geri kalma ve yoksulluk, akademik düzeydeki çalışmalarda dinlerin sosyal psikolojisi ve dünya tasarımları ile ilişkilendirilebilmektedir.

Toplumsal boyutta ise değişim-din ilişkisi, özellikle çeşitli toplumsal grupların ideolojisi veya yaşam tarzı olarak bir meşrulaştırma bağlamında gündeme gelmektedir. "Gelişmiş, modern" dünyanın dışında kalan, ama "gelişmekte olan" ve hızlı bir değişim sürecindeki toplumlarda, eşitsiz ve çarpık gelişmenin yol açtığı sorunlar ile dini algılama, anlayış ve pratikler arasındaki yoğun etkileşim, sosyo-kültürel göstergeler üzerinden izlenmektedir. Buna göre sosyo-ekonomik bakımdan gelişmiş bölgeler ile çevresel nitelikler taşıyan, az gelişmiş bölgelerde yaşayan dindarlık ve dinî anlayışların arasında bir farklılık olması beklenmektedir. Burada eşitsizliğin sadece alt tabakalarla ilgili değil, aynı zamanda onun diğer ucu olan üst sosyal katmanlarla bağlantılı yönü de gözden kaçırılmamalıdır. Ancak eşitsizler arasında da nitelik farkı vardır. Nitekim bu olgu, gelişmiş bölgelerdeki yoksullar ile ekonomik bakımdan geri kalmış yerleşim birimlerindeki yoksulların dinî siyasal yönelimleri arasında farklılıklar olduğunu dile getiren bazı açıklamalarla tartışılmaktadır (Yücekök, 1997: 51). Kabul edilmelidir ki sorun her ne kadar gözlemlenebilir bir boyutu ifade etmekle birlikte, sadece siyasal tezahürlerle sınırlı değildir. Sosyal eşitsizliği yaşama ve hissetme düzeyine göre, dindarlığın çok değişen algılama ve yaşama biçimlerinde sürdürüldüğü bilinmektedir. Dolayısıyla eşitsizlik ile dindarlık arasındaki etkileşim, ancak dindarlığın bütün boyutlarındaki yansımalarıyla ele alındığı zaman klâsik indirgemeci ve tek boyutlu açıklamaların ötesine geçilmiş olur. Bu yazının sınırları içinde eşitsizliğin kültürel ve sosyo-ekonomik

¹ Dinî bağlılık ve yaşantı biçimleri, hayatın değişen koşullarına bağlı olarak farklılaşmakta ve bu çerçevede yeni din anlayışları, pratikler, cemaatleşmeler ile dinî grup ve hareketler de ortaya çıkmaktadır. Dinî bağlılık geleneksel toplumda olduğu gibi değildir, bir gönül işidir ve tüketim toplumuna uygun bir şekilde pazarlanabilmektedir aynı zamanda. Peter L. Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, Çev. Ali Coşkun, İnsan Yayınları, İstanbul 1993, 201.

belirleyicilerine işaret edilerek, onun dindarlığın çeşitli boyutlarındaki yansımalarına ilişkin bazı genellemeler ve tartışmalar üzerinde durulacaktır.

SOSYOLOJİK AÇIKLAMANIN KONUSU OLARAK EŞİTSİZLİK

Eşitsizliğin bütün toplum biçimlerini ve dönemlerini kapsayan, yaygın ve sürekli bir olgu olduğu konusunda sosyologlar arasında bir uzlaşma vardır. Giddens, eşitsizlik kaynakları arasında yer alan servet ve güç farklılıklarının neredeyse hiç olmadığı en yalın kültürlerde bile, erkeklerle kadınlar, gençlerle yaşlılar arasında eşitsizliklerin bulunduğunu ifade eder.² Sosyologlar eşitsizliğin evrenselliği dışında, aynı zamanda insanlarda bir “hak gözetme ve karşılıklılık duygusu”na bağlı olarak eşitsizliğe karşı direnç gösterme eğilimleri ile bütün eşitsizliklerin de çeşitli inanç ve anlamlandırma sistemleri tarafından meşrulaştırılması özellikleri üzerinde yoğunlaşmaktadırlar.³

Bu anlamda tarihsel süreçte çeşitli boyut ve yönleriyle hep bir tartışma konusu olan eşitsizlik sorunu, modern bir disiplin olan sosyolojinin doğuşuna temel sağlayan etkenlerden birisidir. Öyle ki, sosyolojinin merkezini toplumsal eşitsizliğin güç, statü ve sınıfa göre kaynakları ve sonuçlarıyla ilgili bir soruşturma olarak tanımlamak mümkündür. Bu çerçevede sosyologlar da ağırlıklı olarak toplumsal eşitsizliğin doğasını anlamaya çalışmışlardır. Ancak sosyologlar, felsefeciler gibi, eşitsizliğin doğasıyla ilgilenmekten çok, onun toplumsal sonuçlarının açıklanmasıyla uğraşırlar. Buna göre sosyoloji, eşitsizliği kişilerden ziyade toplumsal yapıyı ifade eden sosyal gruplar, tabakalar ve sınıfların bir özelliği olarak tanımlama eğilimindedir. Başka bir deyişle toplumsal eşitsizlik, sosyal ilişkilerdeki onaylamaların, normların ve gücün ürünüdür. Eşitsizliğin bu çok boyutlu özelliğinden dolayı, onun yalnızca bir veçhesini ortadan kaldırmak, çoğu durumda diğer toplumsal, siyasal ve kültürel eşitsizlik veçhelerinin büyümesine yol açabilmektedir.⁴

Eşitsizliğin bütün toplumlarda genel-geçer bir olgu olduğuna ilişkin yaygın uzlaşmaya karşılık, iş onu açıklamaya geldiğinde kuram, yaklaşım, din ve ideoloji gibi anlamlandırma sistemleri arasında önemli ayrışmalar ortaya çıkar. Örneğin eşitsizliği genel anlamda toplumun bir özelliği olarak gören Marksist sosyoloji, bireylerin önceden yapılandırılmış rolleri üstlenmeleri nedeniyle eşitsizliğe zorlandıklarını ifade ederek, bunun sistemin işleyişine ilişkin arızî bir görüntü olduğunda ısrarcıdır. Oysa tabakalaşmayı bütün toplumsal sistemlerin genel bir özelliği olarak gören işlevselci yaklaşımlar, çatışmacıların aksine, eşitsizliğin toplumsal bir anlamı olduğunu ve tabakalaşmanın sosyal sistemin sürekliliğini sağlamada önemli bir işlevsel katkı sağladığını savunurlar. Buna göre çatışmacı yaklaşımda eşitsizlik, sosyal sınıflar arasında imtiyaz ve ayrıcalıklar yoluyla farkın açıldığı ve sistemin sarsıldığı patolojik bir durumu temsil ederken; işlevselci tabakalaşma yaklaşımında ise sosyal kategoriler arasındaki eşitsizlikler toplumun devamı ve korunması açısın-

² Sosyolojik anlamda eşitsizlik, ya da farklı insan grupları arasındaki yapılaşmış eşitsizlikler genellikle “toplumsal tabakalaşma” kavramı ile betimlenir. Anthony Giddens, *Sosyoloji*, Yay. Haz., H. Özel-C. Güzel, Ayraç Yayınları, Ankara 2000, 256.

³ Bryan S. Turner, *Eşitlik*, Çev. Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 1997, 79.

⁴ Turner, 26, 33, 58.

dan zaruridir.⁵ Yine aynı şekilde eşitsizlik ile din arasındaki ilişkiler de işlevselci tabakalaşma ve çatışmacı yaklaşımlarda olduğu gibi, meşrulaştırmadan-sosyal protestoya kadar uzanan bir farklı yansımalar içerir.

Öte yandan eşitsizliğin geleneksel toplumlara göre modern toplumlardaki yapılanması ve tanımı da değişme eğilimindedir. Simmel'e göre yoksulların modern toplumdaki talepleri geleneksel topluma göre oldukça farklılaşmıştır. Zira geçmişin geleneksel toplumlarındaki yoksulların en büyük arzusu dinsel törenlere katılabilme ve sosyal aidiyet temelinde şekilleniyordu.⁶ Belli bir dönem modern toplumun sosyo-ekonomik faktörlere göre tabakalaşmış yapısı, sosyal eşitsizliğin standardizasyonunda kullanılıyordu. Ancak şimdilerde ise bu karakteristiği ifade eden eğitim, gelir düzeyi ve meslekî prestijle toplumun katı dikey yapısını ortaya çıkaran özelliklerin artık geçerli olmadığı tartışılmaktadır.⁷ Sıkı bir sosyal tabakalaşma sistemi yerine, bugün artık siyasal ve sosyo-kültürel süreçlerde çok boyutlu bir sosyal eşitsizlik sisteminin devreye girdiği gözlenmektedir. Mevcut tabakalaşma konsepti, eşitsiz yaşam koşullarının yeni çeşitliliğini anlatma ve yansıtma konusunda yeterli değildir artık.⁸ Beck, kendi bireyselleşme teorisinde insanların yaşam koşullarındaki düzey farklılaşmalarında kendini gösteren sınıf kimliklerinin ve tabakalaşma yapısının artık çözüldüğünü savunmaktadır.⁹ Yeni eşitsizlikler sosyal güvenlik sistemlerinin değişmesi, ailedeki değişiklikler, boşanmalar, eğitimin yaygınlaşması ve kısmen de değer değişiklikleri, yeni görüntü ve taleplerle tezahür etmektedir. Bunlar sosyal eşitsizliğin bilinen yapısında bir farklılaşmaya yol açmaktadır.¹⁰ Başka bir deyişle eşitsizliği açıklama da başlangıç noktası toplumdan, bireylerin anlamlı öznel gündelik faaliyetlerine çevrilmiştir. Aynı durum dinsel anlayış, inanç ve yaşayışlarda da gözlenmektedir. Dinsel yönelimlerle sosyo-ekonomik değişkenler arasında kurulan doğrusal ilişkiler artık yeniden sorgulanmak durumundadır. Yine önemli eşitsizlik kriterlerinin belirlenmesinde bireylerin atfedildiği konumların da (mezhep aidiyeti, meslek gibi), toplumdan topluma değişebildiğini göz önünde tutmak gerekmektedir.¹¹ Bir başka deyişle eşitsizliğin evrensel kriterlerinin dışında, toplumlar kendi özel eşitsizlik formlarını da üretmektedirler. Ayrıca eşitsizliğin yapısı da yer-

⁵ Turner, 40, 42, 59-60. Ayrıca bu yaklaşımların siyasal söylem ve boyuttaki yansımalarında eşitsizlik sorunu aynı şekilde algılanmaktadır; buna göre muhafazakâr ve liberallerde eşitsizlik, iktisadi büyümenin bir sonucu ya da bedeli olarak kabul görünürken, sosyalistlerde toplumun iyileşmesi için onun kaldırılması gerekmektedir. Bkz. Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. Osman Akinhay-Derya Kömürçü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999, 211. Sosyal eşitsizlik sorununa K. Marks, M. Weber ve Fonksiyonalist Teori'nin yaklaşımları konusunda özet bilgi için bkz. Gerd Reinhold (Hrsg.), *Soziologie-Lexikon*, R. Oldenbourg Verlag, München 1997, 590-591.

⁶ George Simmel, "Zur Soziologie der Armut", *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, (Hrsg.) Von Edgar Jaffe, Werner Sombart und Max Weber, 22. Jg. (N. F. 4), 1. Heft (1906), Januar, 1-3; ayrıca ilgili metin için bkz. <http://www.socio.ch/sim/arm06.htm> [11.02.2004].

⁷ Stefan Hradil, *Sozialstrukturanalyse in einer fortgeschrittenen Industriegesellschaft, Von Klassen und Schichten zu Lagen und Milieus*, Opladen 1987, 144-171.

⁸ Hradil, *a.g.e.*, 6

⁹ Ulrich Beck, "Jenseits von Stand und Klasse?", R. Kreckel (Hg.): *Soziale Ungleichheiten*, Soziale Welt, Sunderband 2, Göttingen 1983, 36.

¹⁰ Hradil, *a.g.e.*, 55.

¹¹ K. M. Bolte, "Anmerkungen zu Aspekten und Problemen der Erforschung sozialer Ungleichheit", R. Kreckel (Hg.): *Soziale Ungleichheiten*, Soziale Welt, Sunderband 2, Göttingen 1983, 393.

leşim birimlerinin değişen durumuna göre farklılaşmaktadır. Örneğin çeşitli nedenlerle dışarıdan göç alan bir bölgede, önceki eşitsizlik kriterleri değişime uğramakta ve dışarıdan gelenler yerleşiklerin yaşam koşullarının yükselmesine neden olabilmektedir.

Toplumsal eşitsizlik, yalnızca iktisadî boyutta ortaya çıkan ve orada izlenen bir gösterge değildir. Belki de altı çizilmesi gereken temel vurgulardan birisi budur. Zira toplumsal yapıda eşitsizlik yaratan hiyerarşik güç biçimleri bulunur ki, Weber bunun en önemli araçlarından birisinin *bürokrasi* olduğunu belirtir. Bürokrasi görünürde bir eşitlik yaratmakla birlikte, özünde kendi güç ilişkilerini yerleştiren hiyerarşik bir örgütlenmedir. Bürokratlar yüksek statünün nimetlerinden yararlanan atanmışlardır. Bürokratik bilgi ve yapılanma hem uzman bilgi anlamında, hem de rutin işlemler arkasına saklanmayı sağlayan bilgi olarak eşitlikten uzaklaşmaya yol açan bir “güç”tür.¹²

Toplumsal eşitsizliğin kaynakları ister statüye dayalı ilişki ve bürokratik kurumlardan gelsin, isterse tabakalaşmaya dayalı iktisadî süreçlerden gelsin, sonuçları ve yansımaları itibariyle toplumun bütün kesimlerini, kültürel kurumları, sosyopsikolojik süreçleri ve dinî yaşayış tarzını etkilemektedir. Modern toplum, geleneksel-atfedilmiş statü ve itibar ayrıcalıklarını aşma bakımından geniş imkânlar içermektedir. Ancak onda aynı zamanda ekonomik ve kültürel eşitsizliklerin kurumsal anlayış ve uygulamalarla pekiştirildiği ve çeşitli sosyalleşme süreçlerinde bireylerin bunları içselleştirmelerinin sağlandığı söylenebilir. Örneğin mevcut eşitsizlikleri ortadan kaldırma potansiyelini içerdiği varsayılan eğitim kurumu, varolan eşitsizliği değiştirmekten çok onu dile getiren ve pekiştiren bir mekanizma haline gelebilmektedir.¹³

Buna göre eğitim, kimi bireyleri “kazanma” ve “başarı” için güdülerken, bazı bireylerin de önünü keser ve düşük statülü işlere yönlendirebilir. Okullar “başarısızlık” duygusunu yeniden ürettiği ölçüde eşitsizliği meşru kılmakta, gençleri kaderlerine razı kılma süreçlerine yardımcı olmaktadır. J. W. B. Douglas, farklı toplumsal sınıflardan gelen aynı yetenekteki çocukların sınavlarda farklı sonuçlar aldıklarını gösterir. Başka bir deyişle aile ve okul, toplumsal eşitsizlikleri yeniden üretebilmektedir. Nitekim B. Bernstein, konuşma kodlarındaki sınıfsal farklılıkları okul ve eğitim başarısındaki değişkenliği açıklayıcı bir faktör olarak işler. Ona göre orta sınıf ailelerde yetişmiş çocuklar “bireyselleşmiş” ve “gelişmiş bir dil kodu” kullanırlar. Oysa ki alt tabakalarda yetişen çocukların konuşmaları, yaşadıkları kültürel ortamla bağlantılı olarak “kısıtlı kod”da gerçekleşir. Kısıtlı konuşma kodu zihni bir serbestlik ve genellikle değil, yalınlık ve doğrudanlıkla nitelenir. Okul çevresinde dezavantaj yaratır.¹⁴

Eşitsizlik fizikî anlamda beden ve sağlık koşullarını da etkiler. Düşük gelirli alt tabakalarda çocuklar, yüksek gelir gruplarına göre daha düşük bir ağırlıkta do-

¹² Marshall, *a.g.e.*, 86; Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, Çev. Taha Parla, 3. Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları İstanbul 1993, 209-210.

¹³ Giddens, *a.g.e.*, 446.

¹⁴ Giddens, *a.g.e.*, 440-441; Turner, *a.g.e.*, 49-50.

ğarlar, bedensel gelişimleri daha zayıftır ve daha genç yaşta ölürlür. Önemli zihinsel bozukluk türleri ile ciddi fiziksel hastalık türleri, üst tabakaların aksine, daha çok alt sosyal kategorilerde görülür.¹⁵

Toplumsal yapı ve kültürün eşitsizliği derinleştiren ve kalıcı hale getiren bu işleyişi, genel anlamda sosyal bütünlüğün istikrarını tehlikeye düşürebilmektedir. Gelir, güç, itibar ve statülerin dengesiz dağılımı bazı grup, kesim ve sınıfları ihya ederken; bazılarını da bir sosyal çatışmaya yol açacak şekilde dışlar. Eşitsizliğin eğitim ve sağlık imkânlarından, istikbal endişesinden kurtaran fırsatlara kadar, bir kader gibi algılanacak kalın sınırlar çizmesi, muhalif-protestocu hareketleri kıskırtır. Eşitsizlikleri ontolojik ve epistemolojik düzlemde meşrulaştırma işlevi taşıyan anlamlandırma çerçeveleri, sosyal sistemin bütünlüğüne gelebilecek zararları önlerken, adaletsizlik nosyonuyla itiraz eden ve değişimi, yeniden inşayı savunan eğilimler ise radikal değişimleri bağrında taşır. Bu anlamda büyük devrimler ve ihtilallerde kitleleri cezbeden temel değerler arasında “eşitlik” kavramı hep öne çıkmaktadır. Sosyal eşitsizliklerin makro düzeydeki yansımaları sosyo-kültürel hayatı etkilerken, değişik ayrımcılık ve mağduriyet biçimlerinin birey düzeyinde içselleşmesi ise sosyopsikolojik derinliği olan sonuçlar üretir.

Aslında her kategori ve kimliğin tarihsel süreçte uğramış olduğu eşitsiz muameleye karşı geliştirdiği çeşitli kazanımlar ya da ifade biçimleri vardır. Dışlanan, kenara itilen, ezilen, mahrum ve mağdur konumdaki birey ya da gruplar, bu marjinalite-dışlanmışlık pozisyonuna karşı içine kapanmaya, kapalı gettolarında izole bir yaşam sürmeye veya kendilerini bu yoksunluk durumuna protestocu bir karşı duruşla kökten değişime yönelirler. Ancak eşitsizliğe karşı çıkış ister istemez bütün toplumsal sistemi değiştirmeye yöneldiği için yalnızca eşitsizlikten mağdur olan kesimleri değil, toplumun tümünü, herkesin mutluluğunu öngören bir ütopya için ikna etmeyi amaçlar. Bununla birlikte ütopyaları gerçekleştirmek kadar, toplumun genelini de böyle bir şeyin gerçekleşeceğine ikna etmek imkânsız gibidir. Nitekim Turner de buna işaretlerle, tarihsel süreçte eşitlikçi ütopyik ideolojik, dinî ve dinî olmayan hareketlerden bu anlamda başarıya ulaşmış bir örneğin bulunmadığını belirtir.¹⁶

Sosyal ütopyaları cazibeli kılan şey, haksızlık ve adaletsizlik olarak algılanan durumlara karşı doğal insanî ve sosyal tepkide aranabilir. Bu tepki toplumsal hayat içinde, bazı zayıf ve güçsüzleri ezmeye yönelen güçlere karşı kolektif infialî diğerlerinin belleğine yerleştirir. Bu anlamda toplumsal dokunun temelinde esas olarak “adalet duygusu ve karşılıklılık” yer almaktadır. Adalet ve karşılıklılıkla ilgili normların çığnendiği durumlar, temelini eşitlik ve adalet duygusuna dayandıran toplumsal dünyanın yapısında sosyal itiraz ve isyanların nüvesini oluşturur.¹⁷ Tarihte saygınlık ve gücü eşitlikçi bir temelde yeniden inşa etmeye çalışan grupların ve devrimlerin sürekli olarak çıkmasının nedenlerinden biri de budur. Ancak burada sıklıkla karşılaşılan tek nedenli açıklama şablonlarının tarihi çarpıtma eğilimlerine karşı, bir ihtiyat ve temkin içinde olma gerekliliği de açıktır. İslam tarihi içinde itikadî gerek-

¹⁵ Giddens, *a.g.e.*, 256-266.

¹⁶ Turner, *a.g.e.*, 117.

¹⁷ Turner, *a.g.e.*, 100-101.

çelerle temellendirilen pek çok mezhebî anlayış ve oluşumun temelinde kültürel, etnik, iktisadî yozlaşma ve eşitsizliklerin etkisi olduğu göz ardı edilemez. Simavna kadısı Şeyh Bedreddin örneğinde olduğu gibi, eşitsizlik ve din etkileşimi üzerine yazılanlar, çok yoğun bir şekilde ideolojik eğilimlerin ve çerçevelerin perspektifine teslim olabilmektedir. Dolayısıyla din ve sosyal eşitsizlik arasındaki etkileşimin analizi, eşitsizlik kriterlerinde meydana gelen değişmelerin dinsel alana yansımalarını, bilinen dikotomik açıklamaların ötesine taşıma sorumluluğu altındadır.

SOSYAL EŞİTSİZLİK VE DİNDARLIK ARASINDAKİ ETKİLEŞİM

Sosyal eşitsizlikler ile din arasındaki etkileşim, çoğunlukla kurumsal boyutta din ile iktisadî davranış arasındaki ilişkiler bağlamında değerlendirilir. Bu konuda kimi yaklaşımlar, genellikle ya “dinin toplumsal işlevlerini” açıklama ya da toplum-din etkileşimini bir belirleyen-belirlenen ilişkisi içinde değerlendirme çizgisini izlerler. Dolayısıyla eşitsizlik olgusunun sosyo-kültürel boyutunun ihmal edilerek yalnızca iktisadî bir sorun olarak algılanması ve çözüm yollarının da bu bağlamda sınırlı kalması, konuya yaklaşımla ilgili temel problemlerden biridir.

Klâsik çatışmacı yaklaşımlarda iktisadî süreçlerle din arasındaki ilişki negatif bir temelde tanımlanmakta olduğu için, o daha çok eşitsizliğin ortaya çıkışında egemen sınıf ya da zümrelere sunduğu destekle gündeme gelir. Ayrıca hiyerarşik bir tabakalaşma düzenine bağlı toplumlar için de din, toplumsal katmanlar arası ilişkiyi meşrulaştırmakta ve mevcut eşitsiz konumu makul kılmaktadır. Ancak bunun tersi durumlar için de bir açıklama imkânı vardır. Özellikle sömürgeci hareketlere karşı ulusal bağımsızlık mücadelelerinde, o birleştirici ve enerji sağlayıcı bir potansiyelin de kaynağıdır.

Bunun dışında Weber’le başlayan diğer bir eğilim de, kapitalizmin ortaya çıkışında dini dünya görüşü ve zihniyeti, çatışmacı yaklaşımın aksine, olumlu bir güdü kaynağı olarak değerlendirmiştir. Buna göre örneğin sanayi toplumlarında farklı Hıristiyan mezheplerine mensup olanların ekonomik zihniyetleri arasında farklılıkların tespiti, ilgi çekici yorumlara imkân vermiştir. G. Lenski, Protestanların Katolıklara göre ekonomik davranışlarında içten yönetilen bir motivasyona sahip olduklarını ve çalışmanın anlamını, “insanın bir mesleği içsel olarak yerine getirmesi gerektiğinde gördüklerini” ifade eder. Böylece ekonomik gelişmedeki farklılıkların kaynağında, farklı dinî motivasyonlara işaret edilmektedir.¹⁸ Esasen Weber’in kendi din sosyolojisinde yaptığı şeylerden biri de, dinsel görüşleri çeşitli toplumsal tabakaların ifadesi olarak değerlendirmektir. Ona göre ayrıcalıklı sınıflar bir kurtuluş öğretisine nadiren gereksinme duyarken, ayrıcalıksız gruplar için din, yoksunlukları telâfi ederek hınçlarına yüceltici bir anlam katıyordu.¹⁹ Japonya’nın hızlı sanayileşmesi de ekonomik gelişme ile din arasındaki ilişkileri analizde öne çıkarılmış tartışmalardandır. Ancak bu ülkedeki dinî sistemler Batılı asketik tutuma benzer bir meslek ahlâkına elverişli olmamasına rağmen, dinî değerlerin siyasal sadakatle sıkı

¹⁸ Günter Kehrler, “Din Sosyolojisi”, Çev. M. E. Köktaş, *Din Sosyolojisi*, Der: Y. Aktay-M. E. Köktaş, Vadi Yayınları, Ankara 1998, 84-85.

¹⁹ Turner, *a.g.e.*, 64.

irtibatı, hükümdara güven esasına dayalı olarak yoğun çalışma ve kendini mesleğine verme konusunda bir temel yarattığına işaret edilmektedir. Nitekim Bellah, asketik Shingaku hareketinin etkisine giren, sıkı disipline olmuş savaşıcı sınıfının zamanla sanayileşmenin de taşıyıcı sınıfı haline gelmesini vurgular. Yine Kehrer, bir ekonomik tarzın geliştirilmesinin zaman zaman kenarda-köşede kalmış bir grup tarafından gerçekleştirildiğini belirtir.²⁰ Bütün bu açıklamalarda din ister bağımlı, isterse bağımsız bir değişken olarak alınsın, sonuçta onun makro düzeydeki değişimleri (Kapitalizmin, eşitlikçilik gibi evrensel yönelimlerin yalnızca Hıristiyan Batı'ya özgü olduğunu) açıklamada değerlendirildiği anlaşılmaktadır.²¹ Dinî anlayış ve davranışlar ile diğer sosyo-kültürel kurumlar arasındaki etkileşimde, öznel ve kişiler arası ilişkilerin yansımaları, ancak diğer değişken ve boyutların da devreye girmesiyle anlaşılabilir. Dinî anlayış ve pratiklerin toplumsal hayattaki eşitsizliklere etkileri ile, sosyo-ekonomik düzey ve gelir durumu gibi değişkenlere bağlı olarak dindarlığın farklılaşması birbirinden bağımsız değildir.

EŞİTSİZLİĞİ MEŞRULAŞTIRMA YA DA PROTESTO ARACI OLARAK DİN

Sosyal eşitsizlikler ile din arasındaki ilişkinin yorumlanması genellikle iki boyutta toplanmaktadır. Bunlardan ilki ve belki de en yoğun olanı, dinin eşitsizlikleri bir telâfi edici mekanizma olarak meşrulaştırması üzerinde durur. Hiyerarşik bir temelde yapılaşmış ve tabakalaşmış toplumlar, yaşadıkları meşrulaştırma krizini büyük ölçüde dinsel sistemler sayesinde aşmaya çalışırlar.²² Dolayısıyla toplumsal hayat içinde sınıf, statü ve hiyerarşi gibi konularda ortaya çıkan farklılık ve eşitsizliklerin anlamlandırılması ve haklılaştırılmasında, kalıcı ve en etkili referans çevrelerinden birini din sağlamaktadır.²³ Meşrulaştırma işini, bu dünyadaki mevcut koşullara müdahale etmeyi frenleyecek bir şekilde adaletsizliklerin karşılığını ve çözümünü ahirete havale ederek halleden din anlayışları, Marks'ın tanımladığı anlamda sosyal eşitsizliklere sağladığı makuliyet zırhıyla, halkın afyonu gibi işlev görebilmektedir.

Ancak eşitsizliklerin meşrulaştırılması işi aynı zamanda dinin dışında diğer ideolojik gelenekler tarafından da yürütülebilmektedir. Özellikle dinsel meşrulaştırmanın önemini yitirdiği durumlarda "sosyal Darwinizm" ve "ekonomik eşitsizlik" öğretileri de mevcut eşitsizlikleri temellendirme işini görmüşlerdir. Evrim düşüncesinden mülhem olarak toplumsal Darwinistler ırklar arasındaki eşitsizliği savunurlarken, ekonomik yaklaşım da piyasa toplumunun bir özelliği olarak eşitsizlikleri

²⁰ Kehrer, *a.g.e.*, 83, 84.

²¹ Bu yaklaşımda, İlk Hıristiyan kilisesinde İsa'nın şahsına gösterilen bağlılık, soy ve kabile bağları aracılığıyla kurulan ilişkiler sistemini yıkmıştır. Bunun sonucunda Avrupa'da kentler, aile ve kabile bağları yerine genel bir yurttaşlık anlayışına dayanmışlardır. Bu dinsel gelenek içinde bütün yurttaşlar Tanrı katında eşit olduklarından, aynı siyasal kurum karşısında da eşittirler. Weber'e göre radikal bir eşitlik öğretisi sadece Protestan Hıristiyanlıkta son sınırına kadar erişebilmişti. Bkz., Turner, *a.g.e.*, 82.

²² Kast sisteminde ifadesini bulan ve toplumsal eşitsizliği savunan Hinduizm örneği ilk akla gelendir. Burada çeşitli kavramlar aracılığıyla mevcut toplumsal eşitsizlikler, bireyin önceki hayatındaki ahlâki karakterine dayanılarak açıklanır. Sonuçta yoksulluktan ve eşitsizlikten sorumlu olan toplum değil, bizâtihi bireyin kendisidir. Dharma-samsara-karma teodisesi, eşitsizliğin en tutarlı ve bütüncül dinsel açıklamasını verir ve ahlâki bir temellendirme sağlar. Bkz. Turner, *a.g.e.*, 8.

²³ Bkz. İzzet Er, *Din Sosyolojisi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1998, 183.

normal karşılar.²⁴ Kişiler arası eşitsizliklerin meşrulaştırılmasında dinin konumu diğer geleneksel ideolojilerden oldukça farklıdır. Dinler toplumsal adaletsizlikleri iki zıt teodise aracılığıyla açıklarlar. Bir yanda ayrıcalıklı kesimlere sahip oldukları zenginlik ve saygınlıklarını, manevî seçilmişliklerine işaret olarak yorumlayan “mutluluk teodisesi”, diğer yanda yoksulların ve sıkıntı çekenlerin de bu durumu günahlarının karşılığı olarak yaşadıklarını ve gerçek mutluluğun da ahirete olduğunu yorumlayan “çile teodisesi”. Bu teodiseler eşitsizliği meşrulaştırmak suretiyle, ona yönelebilecek hıncı hafifletmekte ve toplumsal istikrarın muhafazasına yardımcı olmaktadır. Bireysel düzeyde ise sundukları anlamlandırma kalıbı sayesinde, kuralsızlık, yersiz-yurtsuzluk duygularının en aza inmesini sağlarlar.²⁵ Başka bir deyişle sosyal bakımdan yaygın ayrıcalıklar ve eşitsizliklerin açıklanmasına yardımcı olan teodiseler, sınıf veya statünün toplum içinde varoluşunda, belirlenmesinde ve bu temelde gerçekleşen eşitsizliklerin sürekliliğinin meşrulaştırılmasında işlev görürler. Zira kötülüklerin ilâhî adaletle açıklanması, topluma veya toplumsal aktörlere, düzensiz, kötü, vahim vb. olayları kendi toplumlarının düzeni ile bütünleştirme imkânı kazandırır.²⁶

Telâfi kuramında dinin yalnızca sosyal eşitsizlikleri değil, aynı zamanda dünyevî başarısızlık ve felâketleri anlamlandırması, ona sosyal bütünleşmede önemli fonksiyonlar yüklemektedir. Sosyal problemleri hayali bir alanda çözümlenerek ya da öbür dünyaya taşıyarak, bireyi sosyal çatışmalardan kurtarır.²⁷ Geertz’in de belirttiği gibi din, yalnızca fertler için hayata anlam vermekle kalmaz, toplum içinde bir istikrar kaynağı haline gelir. Toplumsal değerleri birleştirici ve bütünleştirici bir unsur olarak destekler.²⁸ Ancak olgular, dinin aynı zamanda sistemi parçalayan ve bütünleşme karşıtı oluşumlara imkân veren yapısını da işaret etmektedir. Dinî tecrübe, sosyal sistemin denge halinde olduğu toplumlarda bir toplumsal bütünleşme fonksiyonu olmaktadır. Öte yandan sosyal karşıtlıkların toplumda oluşmuş rıza birliğini zedelediği durumlarda ise toplumsal farklılaşmanın ve muhalefetin fonksiyonu olarak onu sorgulayabilir ve yıkıcı etkiler yaratabilir.²⁹ Toplumsal eşitsizliğin geleneksel olmayan yeni yollar aracılığıyla derinleştiği durumlarda, dinsel yönelim mevcut durumu meşrulaştırmanın yanı sıra, protesto için de işlev görür. Burada özellikle hızlı kentleşme ve sanayileşme dönemlerinde bazı sosyo-kültürel oluşumları görece yoksunluk duygusuna bağlama eğilimi dikkat çekmektedir.

²⁴ Turner, *a.g.e.*, 85-88.

²⁵ Turner, *a.g.e.*, 80-81.

²⁶ Peter L. Berger, “Dinî Kurumlar”, Çev. Adil Çiftçi, *Toplumbilim Yazıları*, Der. Adil Çiftçi, Anadolu Yayınları, İzmir 1999, 102.

²⁷ F. Fürstenberg, “Problemgeschichtliche Einleitung”, 13-15’ten nakl. M. Emin Köktaş, *Türkiye’de Dinî Hayat*, İşaret Yayınları, İstanbul 1993, 33.

²⁸ Robert A. Segal, “Clifford Geertz, Peter Berger ve Din”, Çev., Adil Çiftçi, *Toplumbilim Yazıları*, Anadolu Yayınları, İzmir 1999, 145.

²⁹ Nur Vergin, *Din, Toplum ve Siyasal Sistem*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2000, 15.

GÖRELİ YOKSUNLUK DUYGUSU VE DİNDARLIK

Dinin toplumsal sistemin istikrarı açısından sağladığı bütünleştirici muhafazakârlık işlevi ile bir çatışma kaynağı olarak parçalayıcı işlevi ekonomiden siyasete kadar geniş bir çerçevede uzanımlara sahiptir. Bazı yaklaşımlarda özellikle sosyo-ekonomik ve kültürel değişmelerin toplumun farklı gelişmişlik düzeylerine sahip kesimlerinde muhafazakârlık ve protestocu dindarlık gibi farklı eğilimleri ortaya çıkardığı savunulmaktadır. Örneğin Yücekök'e göre dinin muhafazakâr kimliği genellikle az gelişmiş bölgelerde, muhalif kimliği ise gelişmiş bölgelerde kendini göstermektedir. Ekonomik bakımdan gelişmemiş, geleneksel kültürün yaygın olduğu bölgelerde dinin, muhafazakâr ve pasif bir kimlik unsuru olarak mevcut yapının korunması ve devamı için işlevsellik kazandığını, gelişmiş bölgelerde ise protestocu-radikal karakterli bir kimliği destekleyen esas unsur haline geldiğini belirtir. Ona göre protestocu dinsel eğilimlerin sosyolojik tabanında hızlı kentleşme ve sanayileşme süreçlerinde geleneksel kanaatkârlık ve maişet anlayışına dayalı düzenleri bozulan ve eski konum ve itibarlarını kaybeden küçük esnaf, tüccar ve çiftçiler bulunmaktadır. Onlar kendilerini bir yabancı gibi gördükleri bu yeni ortamda kuratıcı olarak dinsel muhalefete sarılırlar.³⁰ Dinsel yönelimlerdeki kutuplaşmayı yalnızca sosyo-ekonomik süreçlerle açıklamanın yeterli bir yaklaşım olmayacağını düşünen Yücekök, kültürel değişim ve modernleşme tecrübesini de bu analizün unsurları arasına ekler.³¹

Sosyal eşitsizlikler ile dinsel yönelimler arasındaki etkileşimin siyasal yansımalarını daha çok ekonomik değişkene göre açıklamaya çalışan analizler, bu konuda bilinen şablonların gölgesi altında yürüme sıkıntısı çekmektedirler. Ancak işin içine kültürel boyutun da dahil edildiği bütünsel bir yaklaşım denemesi, dinî motifli meşrulaştırma veya protesto eğilimlerini incelemede derinlikli bir analiz imkânı sağlamaktadır. Esasen bu süreçte ortaya çıkan dinsel yönelimlerin, muhafazakârlık ya da radikallik gibi dikotomik bir çerçevenin ötesine taşan bir çeşitlilik göstermesi, başka faktörlerin devreye girmesini de zorlamaktadır. Öte yandan burada toplumsal sistemle etkileşimi içinde dinsel anlayış ve eğilimleri açıklamaya çalışan kuramsal kutuplaşmaya dikkat etmek gerekmektedir. Buna göre muhafazakârlık boyutunda yer alan *bütünleştirici telâfi kuramına* karşı, *parçalayıcı, engellenme, kızgınlık ve saldırganlık teorilerinin* protestocu muhalif boyutu karşıt konumları ifade eden bir dilemma oluşturur. Burada özellikle sosyal protesto ve parçalanma teorilerinin dayanak noktalarından biri olarak, eşitsizlikler bağlamında tartışılan görelî yoksunluk duygusunu görmekteyiz.

Toplumsal protesto eğilimlerinin kaynağındaki yoksunluk duygusu genel olarak kişilerin kendilerini sosyal tabakalaşmanın alt kategorilerine iten değişim sü-

³⁰ Ahmet N. Yücekök, *Dinin Siyasallaşması*, Afa Yayınları, İstanbul 1997, 45, 51.

³¹ Yücekök, kültürel anlamda da modernleşme tecrübesinin tarihsel ve içsel dinamiklerinin zayıf olması nedeniyle, halkın yeniliklere ve kültürel oluşumlara mesafeli kaldığını, bunun "batılılaşma"nın, "yoksullaşma" ile eşdeğerde görülmesine neden olduğunu, batılılaşmaya karşı dinsel muhalefetin ise, haksızlığa ve eşitsizliğe karşı direncin yanı sıra geleneğe dönmenin bir ifadesi haline geldiğini belirtmektedir. Yücekök, *a.g.e.*, 41-42.

reçlerinde açığa çıkmaktadır.³² Bu anlamda kentler, artan dikey hareketlilik ve tüketim imkânlarıyla birlikte sınıf farklarının da görülüp mukayese edilebildiği ve bilinçlenmeye yol açtığı yaşam alanlarını ifade etmektedirler. Ancak hızlı kentleşmede yaşanan fizikî ve sosyal eşitsizlikler bireysel devinimi engellemekte, bu ise mevcut durumun sorumlusu kabul edilen otoriteye karşı öfke ve hınç duyguları ile protesto tutumları güdüleyebilmektedir. Kentlerde yerleşim birimlerinin tabakalaşma düzenine uygun bir şekilde ayrışması, farklı yaşam düzeyleri ve kültürel yansımaların yanı sıra bunlar arasında bir karşılaştırma imkânı da sağlamaktadır. Kurumsal ve fizikî yapıların dengelerini sarsan hızlı değişme süreci, toplumsal kesimler arasındaki sosyal eşitsizliklerin ve mesafenin gittikçe açılmasına neden olarak görelî yoksunluk hissini uyandırır. Bir başka deyişle bu, modern tüketim toplumunda artan beklentiler ile imkânlar arasındaki aşılması güç engeller olduğunun farkına varılmasıdır. Bu duyguya yol açan eşitsizlik ve yoksulluk koşulları, bireyin bütün sosyal ilişki ve yönelimlerinde olduğu gibi dinsel eğilim ve tutumlarını da belli ölçüde etkiler. Nitekim hızlı değişim süreçlerine bağlı olarak dinî yaşayışın genelinde ve dinî cemaatleşmeler düzeyinde ortaya çıkan yeni görüntüler, büyük ölçüde sosyal eşitsizlikler ve yoksullukla bağlantılı olarak gündeme gelmektedir. Ancak bu etkinin sonucu olan farklı dindarlık görüntüleri, salt dindarlıkla yoksulluk arasında kurulan tek boyutlu düz çizgisel bir ilişkinin açıklama gücünü aşmaktadır.

Öte yandan çatışmacı-protestocu dinsel akımların küresel düzeydeki yansımalarının da, nispeten sosyo-ekonomik yoksunluk tezini ikame etmeye çalışan yeni faktörler ışığında düşünölmeye başlandığını görmek şaşırtıcı olmamaktadır.³³ Siyasal radikalizmin arkasında ya da temelinde oldukça yoğun bir şekilde görelî yoksunluk duygusunun olduğunu savunan eğilimler, belli ölçüde bu açıklamalarında haklılık payı taşımaktadırlar. Çünkü sosyal eşitsizliklerin ortaya çıkmasında, azalmasında veya yaygınlaşmasında siyasal yönetimlerin ya da siyaset kurumunun diğer kurumlara göre daha fazla ilgisi bulunmaktadır. Din söz konusu olduğunda ise, sosyo-ekonomik boyutun diğer faktörlerle birlikte ele alınmaması büyük bir eksiklik olacaktır.

Toplumsal protesto eğilimlerinin, yıkıcı ve radikal yönelimlerin arkasında olduğu var sayılan yoksunluk duygusu, dinsel alandaki analizlerin de sıklıkla müracaat ettiği bir faktör olmuştur. Kırsal kökenli göçmenlerin zamanla kendilerini kentin gelişmiş sosyo-ekonomik ve kültürel imkânlarıyla mukayese etmelerine dayanan hınçları, siyasal alanda olduğu gibi dinsel alandaki sert ideolojik yönelimlerin açıklayıcı nedeni olarak vurgulanmıştır. Ancak bu eğilim, sorunu daha çok psikolojik bir temelde değerlendirmekte ve diğer sosyolojik süreçleri pek dikkate almamaktadır.³⁴

³² Ruşen Keleş-Artun Ünsal, *Kent ve Siyasal Şiddet*, Ankara ÜSBF Yayınları, Ankara 1982, 15-16.

³³ Bu konuda özellikle O. Roy'un *Küreselleşen İslam*'da böyle bir yaklaşımı gündeme getirmeye çalıştığını görüyoruz. Roy, İslam dünyasında son dönem neo-fundamentalist akımların sosyolojik tabanının yoksul kesimlerden değil, aksine eğitilmiş, zengin ailelerin çocuklarından veya İslam'a sonradan girmiş Batılılardan oluştuğunu belirtir. Bkz. O. Roy, *Küreselleşen İslam*, Çev. Haldun Bayrı, Metis Yayınları, İstanbul 2003.

³⁴ Mahrumiyet yaklaşımına yöneltilen en önemli eleştirilerden birisi de, onun, din ile toplumsal çevre arasındaki sosyolojik bir ilişkiden daha çok, hissi ihtiyaçlar gibi dahilî psikolojik halleri vurgulamasına

Vergin'in de belirttiği gibi bu açıklama biçimi, dinsel hareketlere katılmayı sosyal aktörlerin nesnel durumlarından çok yoksunluk duygularına bağlamaktadır. Vergin, dinsel hareketlerin temelinde kültürel ve sosyolojik olguların varlığına işaret eden olguların ele alınmasını ve değerlendirilmesini önermektedir. Zira çoğu dinsel grup ve hareketin söylemlerindeki eleştirinin odağında, ekonomik gelişmenin eşliğinde toplumu istilâ eden yabancı değerlerin yarattığı kültür bunalımının hedef alındığı görülmektedir.³⁵

Geleneksel kimlikleri çözen ve işlevsiz bırakan değişim, yoksul göçmenleri hayatlarına bir anlam katan yeni kimlik cemaatlerine yönelmektedir. Bu cemaatlerin cazibesi, yalnızlık ve yabancılık acısı çeken kesimlere, eşitsizliği ve yoksunluğu değiştirme enerjisi ve heyecanı verebilmesinden kaynaklanır.³⁶ Burada öne çıkan varsayımlardan biri de, dinsel grupların üyelerini sadece ekonomik yoksunluk duygusu içinde olanlardan seçtikleri yaklaşımıdır. Üyelerini çoğunlukla ekonomik yoksunluk duygusu içinde bulunanların oluşturduğu gruplar ve cemaatlerin, bu yoksunluk duygusunu, dinsel ayrıcalık duygularıyla ikame etme işlevi gördükleri söylenebilir. Sarıbay, cemaatlerin üyelerinin artık kendilerini nispeten düşük ekonomik konumları bakımından toplumun diğer kesimleri ile mukayese edip, yoksunluk duygusunun aksine dinsel statü ve ayrıcalıkları bakımından bir "üstünlük" duygusuna sahip olduklarını belirtmektedir.³⁷ Burada hızlı değişim süreçlerinde ortaya çıkan ya da güç kazanan yeni dinî anlayış ve gruplar söz konusudur. Esasen farklılaşan dinî akımlar, sosyo-kültürel hayat içinde çeşitli bakımlardan bir gerilim ve mahrumiyet yaşamakta olan grupların mevcut durumlarını meşrulaştıran veya açıklayan din anlayışlarına yönelmenin bir ifadesidir.³⁸

Dinî cemaatleşmelerde toplumsal eşitsizliklerin yarattığı gerilim, gündelik hayat içerisinde aşılması ve baş edilmesi mümkün olmayan sosyal uçurum, mahrumiyet ve mağduriyetlerin birikmesinden doğan hınç, bütün eşitsizliklerin silindiği cemaat yapılarında, ya içe yönelik uhrevî zühd anlayışıyla sükûna erişmekte, ya da kazandığı siyasal içerikle toplumsal bir muhalefete ve kimliğe dönüşmektedir. İkincil, resmî kurumları kullanma hususu cemaat dolayımında halledilmektedir. Yani samimiyet temelinde biz duygusunun hâkim olduğu cemaatler sadece eşitsizliğin acısını hafifletmekle kalmamakta, birey olarak kazanımı mümkün olmayan itibar

→

olmuştur. Bu konuda bkz. Robert J. Wuthnow, "Din Sosyolojisi", Çev. Adil Çiftçi, *Din ve Modernlik*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002, 70.

³⁵ Vergin, *a.g.e.*, 62.

³⁶ Genel anlamda toplumda yalnızlık ve yabancılık çeken insanlar için dinî cemaat ve tarikatlar her zaman için birer cazibe merkezi olmuşlardır. Hatta öyle ki tarikat veya dinî cemaatlerin bu anlamda kimi zaman sosyalist bir eğilime de sahip oldukları veya benzer yönelimleri taşımaya müsait oldukları bilinmektedir. Bu konuda Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki tarikatlarla ilgili bir değerlendirme için bkz. Hans Joachim Kissling, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Derviş Tarikatlarının Sosyolojik ve Eğitsel Rollerini", Çev. Bünyamin Solmaz, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 5, yıl: 1994, 335-347.

³⁷ Ali Y. Sarıbay, "Türkiye'de Siyasal Modernleşme ve İslam", *Toplum ve Bilim*, Bahar/Yaz, 1985, 29/30, 47 (45-64).

³⁸ Kehrer, *a.g.e.*, 75. Sosyal eşitsizliklerin karşısında dinsel tepkileri yalnızca modern dönemle sınırlamak eksik bir açıklama olur. Zira modern dönem öncesi milenarist hareketlerin mevcut eşitsizliklere karşı ütöpik bir sistem adına meydan okumaları da bu etkileşimin tarihsel süreçteki yansımalarından biridir. Turner, *a.g.e.*, 102.

ve statü kaynaklarını da üyelerine sunabilme imkânını içermektedirler. Ancak sosyo-psikolojik ve ekonomik düzeyde verdiği bütün bu hizmetlerin karşılığında ana kültürel bünyeyle bağları zayıflastırarak yeni bir alt kültür kimliğine bağlılık bedeli ödenmektedir.

Cemaatleşme olgusunu modern toplumda da artık ortadan kalkmış bir geleneksel kalıntı olarak görmek mümkün değildir. Nitelik ve şekil değişikliği gösterse de bürokratik, rasyonel kurumların birincil ilişkileri silen işleyişinde ortaya çıkan insanî, sıcak-samimi birliktelikler özlemine eşlik etmeye ve karşılık vermeye devam etmektedir. Belki de modern kurumsal yapıların en büyük handikabı, geleneksel toplumdaki cinsiyet, eğitim ve ekonomik boyuttaki eşitsizlikleri ortadan kaldıracak kurumsal mekanizmaları üretmesine karşın, bu alanlardaki sosyal eşitsizliklerin bazen aşılması güç yeni kurumsal engellerle muhkem hale gelmesidir. Üstelik sosyal eşitsizlikler, yeni teknolojik gelişmelerin yaşandığı küreselleşme çağında, sadece ulus devletler içinde değil; uluslararası düzlemde de giderek derinleşmektedir.

SOSYAL EŞİTSİZLİKLER İLE DİNDARLIK ARASINDAKİ ETKİLEŞİMİN

PRATİK YANSIMALARI

Türkiye’de son yıllarda din sosyolojisi alanında sayıları giderek artan nicel ve nitel araştırmalar, sosyo-kültürel sistem içinde dinî hayatın dinamik bir görüntüsünü oluşturma imkânı vermektedir. Bu çalışmalar genellikle köy, kasaba ve kent gibi yerleşim birimi, cinsiyet, yaş vb. toplumsal gruplar ile çeşitli dinî grup ve cemaatler düzeyinde yapılmaktadır. Konusal yönden ise sekülerleşmeden, modernleşmeye, şehirleşmeden bireyselleşmeye kadar değişik alanlara yönelen sosyolojik araştırmalar, dindarlığı farklı boyutları içeren bir araştırma tasarımı içinde ele almaktadırlar. Spesifik özellikteki değişken ve boyutlara odaklanmış çalışmaların artışıyla, Türkiye’de dinî yaşayışın sınırlı da olsa bazı tipolojik görüntülerine ulaşma ihtimalinin güçleneceğini söyleyebiliriz.

Burada sosyal eşitsizlikler ile dindarlık arasındaki etkileşimin pratik yansımaları üzerine yapacağımız vurgular, bir anlamda saha araştırmalarından hareketle oluşan bir çerçeveye işaret etmektedir. Bu yaklaşımımız bir tipoloji oluşturmaktan çok, mevcut verilerle ortaya çıkan sosyolojik resmin parçalarını birleştirmeye yönelik bir girişimdir. Araştırmalarda sosyal eşitsizlikler ile dindarlık arasındaki ilişki genellikle örneklemin gelir ve sosyo-ekonomik düzey gibi nesnel durumları ile dinî yaşayışları arasındaki ilişkileri gösteren verilere dayandırılmaktadır. Ancak eşitsizliğin özellikle eğitim değişkeni ile olan anlamlı bağlantısı nedeniyle bu faktörde diğer değişkenlerle birlikte göz önünde tutulmuştur.

Araştırmaların hemen tamamında sosyo-ekonomik düzey bakımından üst kategorilere çıkıldıkça, dindarlığın teorik boyutuna giren muhtevanın yani inanç boyutunun genelinde düşme eğiliminin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Günay’ın araştırmasında gelir düzeyi yükseldikçe “alın yazısını” doğru bulanların sayısı düşerken, yanlış bulanlar artmaktadır.³⁹ Köktaş’ın çalışmasında da sosyo-ekonomik

³⁹ Ünver Günay, *Erzurum Kenti ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 1999, 86.

düzy yükseldikçe Allah'a inancın zayıfladığı yönünde bir tespit vardır.⁴⁰ Diğer değişkenlerle ilişkisine bakıldığında örneğin kadere inanma ve kaderci eğilim, yaşın artışına paralel olarak yükselmekte, eğitim ve sosyo-ekonomik düzeyin artışıyla da düşmektedir. Gençlerde bu durum daha da şiddetlenmektedir. Kostaş'ın üniversite öğrencilerine yönelik araştırmasında da kendilerini üst gelir kategorilerinde tanımlayanlar arasında kadere inananların oranı ancak %52'lerde kalmıştır. Alt gelir kategorilerinde "kadere inanmayanların oranı ise % 2 düzeyindedir.⁴¹ Aynı şekilde Arslantürk'ün tespitlerinde de sosyo-ekonomik faktörlerin mevcut inançları şekillendirmede önemli bir ağırlığı olduğu ortaya çıkmıştır.⁴² Bayyigit'in üniversite öğrencilerine yönelik araştırmasında ise, ailesi alt gelir kategorisinde bulunanlar irrasyonel inanç ve inançsızlıkta, zengin aileden gelenler ise kararsızlıkta daha yüksek oranda kümelenmektedir.⁴³ Anlaşılan üst sosyo-ekonomik kategoriler diğer sosyal fırsatlarla birlikte eğitim imkânlarına da daha kolay eriştikleri için, dinsel anlayış ve inançlar konusunda rasyonel anlama süreçlerini daha çok devreye sokmaktadırlar. Ayrıca bu katmanlarda dine karşı ilgisizlik ve inançsızlık eğilimlerinin de yaygın olduğu anlaşılmıştır. Buna karşılık eğitim-öğretim düzeyinin düşük olduğu alt gelir kategorilerinde geleneksel, şekilci ve popüler dindarlığın genel bir eğilim olarak öne çıktığı söylenebilir.⁴⁴ Ancak böyle bir eğilimin her zaman ve durumda geçerli olmasını beklemek yanıltıcı olabilir. Nitekim Arslan'ın popüler dindarlıkla ilgili Çorum araştırmasında popüler dinî tutumlarda tabakalara göre bir farklılaşma olmadığının tespiti önemlidir. Bir başka deyişle zengin ya da yoksul kesimlerin özellikle popüler dinî inanış ve uygulamalar bakımından aynı ölçüde bir duyarlılık sergilediği anlaşılmaktadır.⁴⁵

Sosyal eşitsizlik algılamasına göre dinsel eğilimlerde de bazı farklılaşmalar olabileceğini göz önünde tutmak gerekmektedir. Bir başka deyişle bizim nesnel kabul ettiğimiz ölçütlere göre tabakalaşmanın alt kategorilerinde bulunan kişiler, bilinen geleneksel, kaderci, cemaatçi ve muhafazakâr yönelimlerin dışında kalan eğilimlere sahip olabilirler. Yani eşitsizliğin öznel algılamalarının da burada önemli bir faktör olduğu dikkate alınmalıdır. Nesnel ölçütlere göre yoksulluk sınırında bulunan bir kişi, öznel algılamada kendini orta düzeye ait görebilir. Dolayısıyla onun kendini bir yoksunluk içinde hissetmesi de söz konusu olmaz; bu durum onun dünya görüşünde olduğu gibi dindarlık yönelimlerini de etkiler. Öte yandan üst gelir düzeyinde bulunanlar dindarlığın, ait oldukları sosyal çevrenin özellikleriyle bağdaşan algılamasına bir geçiş yaşarlar. Bunun genel anlamda inançlarda bir rasyonelleşme yönünde olması da gerekmemektedir. Popüler dindarlık tutumlarının her kesimde yaygın olması bu duruma bir örnek olarak verilebilir. Söz konusu olan mevcut ya-

⁴⁰ Mehmet E. Köktaş, *Türkiye'de Dinî Hayat*, İşaret Yayınları, İstanbul 1993, 79.

⁴¹ Münir Kostaş, *Üniversite Öğrencilerinde Dine Bakış*, TDV Yayınları, Ankara 1995, 43.

⁴² Zeki Arslantürk, *Kutsalın Dönüşü, Ayışığı* Kitapları, İstanbul 1998, 82.

⁴³ Mehmet Bayyigit, *Üniversite Gençliğinin Dinî İnanç Tutum ve Davranışları Üzerine Bir Araştırma*, Uludağ Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 1989, 81.

⁴⁴ Günay, *a.g.e.*, 282; Celaleddin Çelik, *Şehirleşme ve Din*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2002, 215.

⁴⁵ Mustafa Arslan, *Türk Popüler Dindarlığı Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, Erciyes Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2002, 169.

şam koşulları ve sosyal çevreyi meşrulaştırma sorunudur ve bu çoğu zaman rasyonalist açıklamalara da gereksinim duymayabilir. Öznel sosyal eşitsizlik algılamasını mağduriyet ve mahrumiyet temelinde hisseden kişiler de, dindarlığın geleneksel formlarına dönüşten ziyade, içinde buldukları konumu değiştirmeye yönelik bir yorumuna dayanma eğiliminde olabilirler. Dikkate alınması gereken bu durum, gelir düzeyi düştükçe dindarlığın artacağını öngören klâsik yaklaşımdan farklı bir gelişmeye işaret eder.

Sosyal eşitsizlikler dindarlığın diğer boyutlarında da benzer eğilimleri ortaya çıkarmaktadır. Sosyo-ekonomik düzey arttıkça dinî pratiklere bağlılıkta kendini gösteren bir azalma ya da düşme söz konusudur. Bunun karşısında alt kategorilerde ibadetleri yerine getirme tutumlarında yükselme görülür. Ancak burada özellikle belirli bir ekonomik güce sahip olmayı gerektiren zekât ve hac gibi uygulamaların daha çok üst sosyo-ekonomik tabakalarda gerçekleşme imkânı bulunduğu, bununla birlikte bu tür ibadetlere karşı olma ya da ilgi duymama eğilimlerinin de yine bu katmanlarda yüksek çıkması, genelleşme nosyonlarından birisidir.⁴⁶ Bir başka yön ise, üst tabakalara doğru çıkıldıkça dinin pratik ve formel boyutuna verilen önem azalmakta, entelektüel ve ahlâkî boyutu öne çıkmaktadır.⁴⁷

Dindarlığın tecrübe boyutunda da, alt sosyo-ekonomik kategorilere doğru gidildikçe dinin anlam verici fonksiyonuna bütünüyle katılma oranı artmakta, ancak üst gelir kategorilerinde bu eğilim düşmektedir.⁴⁸ Bilgi boyutunda ise geleneksel ibadete yönelik ya da örneğin sübjektif bir tecrübe olarak feyz almak için Kur'an'ı yüzünden okuma anlayışının, özellikle eğitilmiş üst sosyo-ekonomik kesimlerde "anlama" temelinde bir bilgi edinme eğilimine dönüşümü dikkate alınması gereken bir farklılaşmadır. Üst sosyo-ekonomik tabakalara gidildikçe Kur'an okuma sıklığı, İslam'ın şartlarını doğru olarak bilme, dinî konuları konuşma yoğunluğu, arkadaşının ve yakın çevresinin dindar olmasına önem verme eğilimi düşmektedir.⁴⁹ Ancak dinî bilgi seviyesini iyi ve yeterli görme eğilimi de üst kategorilere doğru artış göstermektedir.⁵⁰

Toplumsal davranışlara etki bakımından da gelir arttıkça eş seçiminde dindarlığa önem verme ve evlilik öncesi kız-erkek arkadaşlığına karşı olma eğilimleri azalmakta, gelir düzeyi düştükçe kadınların iş ve çalışma hayatına atılmaktansa ev işleriyle ilgilenmesini isteme eğilimleri artmaktadır.⁵¹ Hülür ve Kalender'in sosyo-politik tutumlar ile dindarlık çalışması da, gelir düzeyi ile seküler düşünce ve davranışlar arasında anlamlı ilişkiler olduğunu göstermektedir. Araştırmacılar bulgulara dayanarak, gelir düzeyinin artmasıyla birlikte dine dayalı düşünce ve davranış biçimlerinin azaldığını, komşuluk ilişkilerinde dindarlığın daha az önemsendiğini, dini öne çıkaran parti ve adaylara daha az onay verildiği ve bireyselciliğin öne çıktığı

⁴⁶ Köktaş, *a.g.e.*, 111, 118; Ali Akdoğan, *Geleneksel Toplumdan Modern Topluma Geçişte Dinî Hayat*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2002, 154-155.

⁴⁷ Günay, *a.g.e.*, 90.

⁴⁸ Çelik, *a.g.e.*, 220.

⁴⁹ Köktaş, *a.g.e.*, 135, 136, 172-173.

⁵⁰ Çelik, *a.g.e.*, 259.

⁵¹ Çelik, *a.g.e.*, 268, 283.

ğını belirtmektedirler. Anlaşılan o ki diğer araştırmalarda da desteklendiği gibi bu yönelimler temel sosyal eşitsizlik faktörü olan ekonomik değişkenle birlikte yetersiz eğitim imkânlarının bileşiminde belirginleşmektedir.⁵² Dinsel inanç ve yaşayış ile eşitsizlikler arasındaki ilişkiyi ele alan verileri çoğaltmak mümkündür. Ancak burada örneklemesi yapılan durumlar, bizi sosyal eşitsizlik ile dindarlık etkileşimini açıklayan bir tipolojiye ulaştırmaya da bazı genelleşme eğilimleri hakkında yeterince ipucu vermektedir.

SONUÇ YERİNE: YENİ KRİTERLER BELİRLEME İHTİYACI

Eşitsizlik ve dindarlık ilişkisine yönelik pratik yansımanın verileri, sosyal eşitsizliğin daha çok gelir ve sosyo-ekonomik düzey gibi nesnel ölçütlerine bağlı olarak ortaya konan sonuçlardır. Sosyal eşitsizlik kavramının operasyonel hale getirilmesi ise ayrı bir ölçek çalışmasının konusudur. Kuşkusuz eşitsizliğin niteliği toplumsal çevreye göre değişir. Eşitsizlik algılaması da bireyin kendini ait hissettiği sosyo-psikolojik konumlara göre farklılaşır. Ayrıca toplumsal değişimin niteliğine göre sosyal eşitsizliğin yapısı da sürekli değişebilmektedir. Dolayısıyla burada eşitsizliği gösteren sosyo-ekonomik düzey ya da gelir gibi bağımsız değişkenler teşkil olunurken, bunların dışında kişilerin kendi sosyal konumlarını değerlendirmedeki öznel algılamalarının da devreye sokulması gerekmektedir. Esasen uygulamaya dönük ampirik araştırmaların temel sorunlarından birisi de anket gibi nicel gözlem araçlarında katılımcıların kendilerini ifade eden “anlama”ya imkân verecek subjektif değerlendirme kodlarını yerleştirme problemidir. Özellikle sosyal eşitsizlik konusunda bireysel açıklama ve algılamaların artan öneminden dolayı, uygulamada nitel araştırma tekniklerinin de desteğinin alınması gerekmektedir. Zira modern dönemdeki insanî gelişmenin yanı sıra sosyal bilimler metodolojisinde de, eşitsizliğin sosyal belirleyenlerini yapısal düzeyde tutmanın imkânsızlaştığı bir bireyselleşme yaşanmaktadır. Buradan hareketle sekülerleşme kuramına ilişkin tartışmaları da⁵³ göz önünde tutarak diyebiliriz ki, sosyal eşitsizliğin mağdur veya ihya ettiği toplumsal kesimlerde dinsel inanışlar, tutumlar ve dünya görüşleri klâsik yapısal çerçevelere tekabül etmemektedir. Hızla değişen ve küreselleşen bir dünyada toplumlar ve ülkeler bir tabakalaşma sisteminde tasnif olunurken, her toplumun kendi içinde de sosyal yaşama düzeyleri bakımından klâsik tabakalaşma sisteminin açıklama yeterliliği gösterdiği bir çeşitlenme söz konusudur.

Eşitsizliğin nesnel koşulları, kişilerin sosyo-psikolojik ve sosyo-kültürel konumlarının belirlenmesinde başat bir faktördür. Yani kişilerin eğitim, gelir gibi çeşitli imkânlar ve değişkenlere göre sosyal mekândaki duruşları da şekillenmektedir. Ancak eşitsizliğin öznel tanımlaması, daha çok sosyal aktörlerin kendilerini içinde hissettikleri kategorilere göre ortaya çıkmaktadır. Başka bir deyişle çoğu zaman kişi alt gelir kategorisinde yaşadığı halde bu yoksunluk duygusu, özellikle dinî yaşayışta

⁵² Himmet Hülür-Ahmet Kalender, *Sosyo-Politik Tutumlar ve Din (Konya Araştırması)*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2003, 378.

⁵³ Bkz. Haz. Ali Köse, *Sekülerizm Sorgulamıyor*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2002; Peter L. Berger, “Günümüz Din Sosyolojisi Üzerine Düşünceler”, Çev. İ. Çapçioğlu, *Dinî Araştırmalar*, Mayıs-Ağustos 2002, c. 5, s. 13, 187-198.

beklenen yansımaları göstermemektedir. Öte yandan belli tabakalara özgü dindarlık anlayışı ile, eşitsizliğin yarattığı sosyal pozisyonlara göre şekillenen dindarlık arasında ayırım yapılması, ya da bu iki konunun birbirine karıştırılmaması önem arz etmektedir. Weber'den bu yana sosyolojide belli toplumsal tabaka ve kategorilere özgü dindarlık anlayışlarının yanı sıra, meslekî ve sosyo-ekonomik etkenlerin dinî yaşayış üzerindeki etkileri üzerine önemli bir literatür oluştuğu söylenebilir. Dolayısıyla burada toplumsal tabakaların orta alt ve alt kategorilerinde yer almak, her zaman için eşitsizlikten kaynaklanan bir sosyal yoksunluk durumunu hissetme ve buna göre tavır alma anlamına gelmeyeceğini söylemek mümkündür. Burada kişilerin toplumsal tabakalaşma içindeki konumlarının nesnel olarak belirlenmesi, eşitsizliği ne kadar paylaştıklarını tam olarak ortaya koymaz. Bir başka deyişle nesnel değerlendirme ve ölçüler, her zaman için öznel algılama ve kabullere tekabül etmemektedir.

Nesnel belirleyiciler bakımından da insanî talep ve yönelimlerdeki duruma göre ortaya çıkan farklılıklar dikkat çekmektedir. İnsanî ihtiyaçların salt maddî nitelikteki barınma, beslenme, eğitim, sağlık ve benzer özellikler üzerinde kalmadığı, yeni sosyal ve dinî hareketlerde öne çıkan sevgi, katılım, kimlik, özgürlük gibi maddî nitelikte olmayan taleplerden anlaşılmaktadır.⁵⁴ Dolayısıyla yoksulluk ve eşitsizlik tanımları da kişilerin dünya görüşleri ve yaşam hedefleri bakımından tatminine yönelttikleri talepler ya da ihtiyaçları dikkate almak durumundadır. Yoksulluğu belirleyen kriterlerde maddî olmayan unsurlar ise toplumdan topluma hatta gruplar arasında bile farklılaşabilmektedir. Öyleyse dindarlık ile yoksulluk arasında kurulan ilişkiler de artık salt maddî faktörler dolayımında anlaşılacak ölçüde karmaşıklaşmıştır. Dinî hayatı gözlem konusu yapan çalışmalar sosyal eşitsizlik ya da yoksulluk durumunu analiz ederken, haneye giren toplam gelir ve sahip olunan tüketim eşyaları gibi kriterlerin yeterli olmadığını görecektir.

Sonuçta sosyal eşitsizlik ile dindarlık arasındaki ilişkileri araştıran bir çalışma, hem klâsik tabakalaşma kuramlarını bir açıklama yetersizliği içinde bırakan yeni eşitsizlik koşullarıyla hem de modern toplumun dinî anlayış ve yaşayış alanında ortaya çıkan karmaşık görüntüleriyle karşı karşıya kalacaktır. Kuşkusuz sosyal eşitsizliğin kurumsal ve yapısal boyutları toplumsal hayatı ve ilişkileri belirlemeye devam etmektedir. Ancak bireyselleşmeyle bağlantılı yeni anlam ve özgünlük arayışları, özneleri statik yapılar içinde kategorize eden toplum tasarımlarını sorgulamaya açmakta ve esasen bu gelişme sosyal bilimlerde yöntemle ilişkin yeni tartışmalarla da paralellik arz etmektedir.

⁵⁴ Yeni sosyal hareketlerin taşıdıkları özellikler itibarıyla açık bir şekilde sosyal ve ekonomik çöküşün bir yansıması olarak ele alınamayacağı belirtilmektedir. Bkz. Kenan Çayır, "Toplumsal Sahnenin Yeni Aktörleri: Yeni Sosyal Hareketler", *Yeni Sosyal Hareketler*, Yay. Haz.: Kenan Çayır, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999, 14-15. Yeni dinî hareketler için bkz. Mehmet Ali Kirman, "Yeni Dinî Hareketleri Tanımlama Problemi ve Tipolojik Yaklaşımlar", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi III*, (2003), Sayı 4, 32.